

PAPER DETAILS

TITLE: ENDÜLÜS'TE DÎVÂNÜ'R-RESÂIL (DÎVÂNÜ'L-INSÂ)

AUTHORS: Bahattin Abak, Yılmaz Özdemir

PAGES: 915-941

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4124499>

ENDÜLÜS'TE DÎVÂNÜ'R-RESÂİL (DÎVÂNÜ'L-İNŞÂ)

DÎWÂN AL-RASÂ'IL IN ANDALUSIA (DÎWÂN AL-INSHÂ)

BAHATTİN ABAK

ARŞ. GÖR., ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ, İLAHİYAT FAKÜLTESİ
ARAP DİLİ VE BELAGATI ANABİLİM DALI
RES. ASST., ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM UNIVERSITY, FACULTY OF THEOLOGY
DEPARTMENT OF ARABIC LANGUAGE AND RHETORIC
ERZİNCAN, TÜRKİYE

bahattin.abak@erzincan.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0002-5806-3480>

YILMAZ ÖZDEMİR

DR. ÖĞR. ÜYESİ, MARMARA ÜNİVERSİTESİ, İLAHİYAT FAKÜLTESİ
ARAP DİLİ VE BELAGATI ANABİLİM DALI
ASST. PROF. DR., MARMARA UNIVERSITY, FACULTY OF THEOLOGY
DEPARTMENT OF ARABIC LANGUAGE AND RHETORIC
İSTANBUL, TÜRKİYE

yozydemir@marmara.edu.tr

<http://orcid.org/0000-0001-6270-5303>

<http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1528669>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

7 Ağustos / August 2024

Kabul Tarihi / Accepted

23 Aralık / December 2024

Yayın Tarihi / Published

Aralık / December 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season

Aralık / Desember

Atıf / Cite as

Abak, Bahattin – Özdemir, Yılmaz, "Endülüs'te Dîvânü'r-Resâil (Dîvânü'l-İnşâ) [Dîwân AL-Rasâ'il in Andalusia (Dîwân AL-Inshâ)]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 11/2 (Aralık/December 2024): 915-941.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

ENDÜLÜS'TE DİVÂNÜ'R-RESÂİL (DİVÂNÜ'L-İNŞÂ)¹

Öz

Devletin haberleşme işleyişini ve gizli işlerini ele alan resmî yazışmalar, divânü'r-resâil ya da divânü'l-inşâ adı altında İslam tarihi boyunca önemli bir devlet kurumu olarak faaliyet göstermiştir. Devletin haberleşme ihtiyacı, bu kurumun doğal olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur. Devletle ilgili güvenlik ve gizlilik gerektiren konular da doğrudan bu kurumu ilgilendirmiştir. Hz. Peygamber tarafından temelleri atılan bu kurum, her devlet için vazgeçilmez bir yapı haline gelmiştir. Bu araştırma, İber Yarımadası'nda yaklaşık sekiz asır hüküm süren Müslüman Endülüs devletlerinde divânü'l-inşâ'nın kurumsallaşma sürecini ve göreve getirilen kâtipleri incelemektedir. Bu divânda yazılan resmî mektuplar, hem İslam tarihinin temel kaynaklarından biri olarak kabul edilmekte hem de Arap dili ve edebiyatı açısından Endülüs döneminin dil özelliklerini yansıtan edebî eserler olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla bu mektuplar, hem İslam tarihi hem de Arap dili edebiyatı için önemli birer kaynaktır. Endülüs'ün fethi ile başlayıp Gırnata'nın (Granada) düşüşüyle sona eren Endülüs İslam devletleri, haberleşme mekanizmasını güvenilir ve sağlıklı bir şekilde yürütmek için divânü'l-inşâ kurumuna ihtiyaç duymuştur. Emevîler, Doğu'daki tecrübelerini Endülüs Emevîleri olarak İber Yarımadası'na taşımış ve zamanla bu kurum devletin en önemli yapılarından biri haline gelmiştir. Bu kurumun işleyişinde kâtipler önemli bir rol üstlenmiş ve devletin en yetkin memurları olarak görev yapmışlardır. Halifenin sırdaşı olan kâtipler, ilim ve kültür açısından donanımlı, güvenilir kişiler arasından seçilmiş ve bazılarına kâtiplik görevinin yanı sıra vezirlik de verilmiştir. Devlet yöneticileri, özellikle şiir ve edebiyat alanında öne çıkan kişileri kâtip olarak tercih etmişlerdir. Endülüs, fetih ve Doğu Emevîlerine bağlı valiler döneminde müstakil bir devlet olmadığı için bu dönemde kurumsal bir kimlik kazanmamıştır. Bu dönemde komutanlar ve valiler, kendi imkânlarıyla ya da kendilerine tahsis edilen kâtiplerle iletişimi sağlamışlardır. Fetih ve valiler döneminde yazılan yazışmalar yalnızca haberleşme amacıyla yapılmış olup edebî bir amaç güdülmemiştir. Endülüs Emevîlerinin bağımsız bir devlet kurmasıyla yazışmalar kurumsallaşmış ve bu yapı sonraki devletler tarafından da sürdürülmüştür. Endülüs Emevî liderleri, kitabet görevini yürütmek amacıyla bazen bir, bazen de birden fazla kâtip atamışlardır. Endülüs Emevîlerinden sonra parçalanan Endülüs'te birçok küçük devlet ortaya çıkmış ve her biri kendi yönetim düzenine sahip olmuştur. Bu devletler de iletişimi sağlayacak önemli kâtipleri istihdam etmişlerdir. Liderler, kendi devletlerini yüceltmek ve diğerlerine üstünlük sağlamak amacıyla önemli kâtipleri yanlarına çekmeye çalışmış ve onlara iltifat ve ikramda bulunmuşlardır. Bazı kâtiplerin farklı devletlerde görev aldıkları da görülmektedir. Murabıtlar, Muvahhidler ve Nasrîler döneminde de kitabet, devletin önemli bir kurumu olarak görev yapmış ve meşhur şairler bu görevi üstlenmiştir. Endülüslü kâtipler, Doğu'daki Abdülhamid el-Kâtib gibi önemli kâtiplerden etkilenecek mektuplarda üsluba dikkat etmiş ve etkili mektuplar yazmak için Kur'an-ı Kerim, hadis, atasözü ve deyimlerden faydalanmışlardır. Bu nedenle devletin iletişimini sağlayan mektuplar, yalnızca birer iletişim aracı olarak kalmamış, aynı zamanda edebî birer belge niteliği kazanmıştır. Bu araştırmanın sonucunda, Endülüs'te divânü'l-inşâ kurumunun bir oluşum ve gelişim süreci geçirdiği, yazışmaların üslubunun zamanla yalnızca bir iletişim aracı olmaktan çıkıp edebî birer eser haline geldiği ve bu kurumda görev yapan kâtiplerin dil ve kültür açısından öne çıktıkları anlaşılmaktadır. Mektupların dili başlangıçta sade iken, devlet güçlendikçe bu sadelikten uzaklaşmış ve mektuplarda giriş, gelişme ve sonuç bölümlerine dikkat edilmiştir. Girişlerde besmele ile başlama, hamdelerin

¹ Makale "Endülüs Arap Edebiyatı Divan Risalelerinde Muhteva, Dil ve Üslup Özellikleri" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

uzatılması, dua cümlelerine yer verilmesi ve selamla bitirme gibi özellikler, mektupların temel yapısal özellikleri arasındadır. Ayrıca mektupların içine şiir serpiştirme de sıkça görülmektedir. Mektupların uzunluğu, konunun içeriğine göre değişiklik göstermektedir. Kâtiplerin yazdığı mektuplarda üsluba özellikle özen gösterildiği söylenebilir. Araştırmada, divânü'r-resâil (divânü'l-inşâ)'in Endülüs topraklarındaki teşekkülü tarihsel açıdan ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Endülüs, Divan, İnşâ, Mektup, Kâtip.

DİWÂN AL-RASÂ'IL IN ANDALUSIA (DİWÂN AL-INSHÂ)

Abstract

The official correspondence dealing with the state's communication process and confidential matters operated throughout Islamic history under names such as divânü'r-resâil or divânü'l-inshâ, serving as an important state institution. The need for communication within the state naturally led to the establishment of this institution. Matters related to security and confidentiality were also directly connected to this institution. Founded by the Prophet Muhammad, this institution became an indispensable structure for every state. This study examines the institutionalization process of divânü'l-inshâ and the scribes appointed in the Muslim Andalusian states that ruled the Iberian Peninsula for approximately eight centuries. The official letters written in this divân are considered one of the primary sources of Islamic history and are also regarded as literary works reflecting the linguistic characteristics of the Andalusian period in terms of Arabic language and literature. Therefore, these letters are important sources for both Islamic history and Arabic literature. The Andalusian Islamic states, which began with the conquest of Andalusia and ended with the fall of Granada, needed the divânü'l-inshâ institution to conduct the communication mechanism of the state in a reliable and effective manner. The Umayyads transferred their experience in the East to the Iberian Peninsula as the Andalusian Umayyads, and over time, this institution became one of the most significant structures of the state. The scribes played an essential role in the functioning of this institution and served as the most qualified officials of the state. The scribes, who were entrusted with the secrets of the caliph, were selected from among trustworthy individuals with knowledge and culture, and some of them were also given the duty of vizier in addition to the position of scribe. State leaders especially preferred individuals who stood out in poetry and literature as scribes. Andalusia did not possess an institutional identity during the period of conquest and the governors appointed by the Eastern Umayyads, as it was not an independent state. During this time, commanders and governors used their own means or the scribes assigned to them to establish communication. The letters written during the period of conquest and governors were composed solely for communication purposes and did not have any literary intentions. With the establishment of an independent state by the Andalusian Umayyads, correspondence became institutionalized, and this structure was maintained by subsequent states. The Andalusian Umayyad leaders sometimes appointed one, and sometimes more than one, scribe to fulfill the duty of writing. After the fragmentation of the Andalusian Umayyads, several small states emerged, each with its own administrative system. These states also employed prominent scribes to ensure communication. The leaders attempted to attract significant scribes to their sides, offering them praise and favors in order to elevate their own states and gain superiority over others. It is also observed that some scribes served under different states. During the periods of the Almoravids, Almohads, and Nasrids, the scribal office continued to serve as an important state institution, and famous poets also undertook this duty. The Andalusian scribes were influenced by prominent scribes in the East, such as Abdulhamid al-Katib, and paid

attention to style in their letters, making use of the Qur'an, hadith, proverbs, and idioms to produce impactful letters. Consequently, the letters that facilitated state communication did not remain solely as communication tools but also gained literary value as documents. As a result of this research, it can be concluded that the *divânü'l-inshâ* in Andalusia underwent a process of formation and development, and that the style of correspondence evolved over time from being merely a means of communication to becoming literary works. The scribes chosen for this institution stood out in terms of language and culture. While the language of the letters was initially simple, as the state grew stronger, the simplicity diminished, and attention was given to the structure of introduction, development, and conclusion in the letters. Features such as starting with "basmala," extending the "hamdala," including supplications, and ending with salutations were the main structural characteristics of the letters. Additionally, interspersing poetry within the letters was frequently observed. The length of the letters varied according to the content of the subject. It can also be said that special attention was given to style in the letters written by the scribes. The research aimed to present the historical formation of the *divânü'r-resâil* (*divânü'l-inshâ*) in the Andalusian lands.

Keywords: Arap Language and Rhetoric, Andalusia, *Dîwân*, *Inshâ*, Letter, Scribe.

GİRİŞ

İslamiyet'in gelişiyle birlikte yazı kültürüne verilen önem artmış ve kurulan İslam devleti için yazı vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir. Okuma-yazma oranının düşük olduğu bir toplumda, Kur'an-ı Kerim'in işaretleri ve Hz. Peygamber'in teşvikleri sayesinde bu oran giderek yükselmiştir. Yazı kültürü, sadece Arap yarımadasında değil, Müslüman olan her beldeye yayılmıştır. Arap yarımadasındaki bu yazı gelişimi, yalnızca bireyler için değil, devlet için de çok önemli bir unsur haline gelmiştir. Başlangıçta devletin yazışmalarını bazı fertler aracılığıyla gerçekleştiren Hz. Peygamber'in başlattığı diplomatik yazışmalar, sonraki yöneticilere ilham kaynağı olmuş ve yazışmalar kurumsal bir yapı kazanmıştır. Kurumsal olarak "Divân" adı altında kurulan yazışma müessesesi zamanla ilerleme kaydetmiş ve bu kurumda görev alacak kişilerde ehliyet aranmıştır. Böylece, Emevîler döneminde kurumsallaşan bu müessese, Abbasîler döneminde de devam etmiştir. Emevîler, Doğu'da hakimiyeti kaybettikten sonra bu müesseseyi Endülüse taşımış ve orada da kurumsallaşma süreci başlamıştır.

Kuzey Afrika ve Endülü'sün fethi ile başlayan devletleşme süreci, İber Yarımadası'nın büyük bir kısmının ele geçirilmesi ve İslam hakimiyetinin farklı Müslüman devletler arasında el değiştirmesi şeklinde sekiz asır boyunca devam etmiştir. Fetihden itibaren devlet düzeninin olgunlaşması için adımlar atılmış ve *divânü'l-inşâ* da bu düzenin bir parçası olmuştur. Endülü's'te zamanla gelişen bu müessese, devletin en önemli kurumlarından biri haline

gelmiş ve yazışmaları gerçekleştirecek kâtipler özenle seçilmiştir. Kâtipler, güvenilir ve dili güçlü kişiler arasından tercih edilmiş, sarf, nahiv, belagat ve şiir gibi alanlarda yetkin kişiler göreve getirilmiştir. Fetih ve valiler döneminde yazışmalar kişilerin kendileri tarafından yürütülmüşse de valilere bağlı kâtipler de bu süreçte görev yapmıştır. Endülüs, I. Abdurrahmân tarafından alındıktan sonra adım adım devlet sistemleri kurulmuş ve Endülüs Emevîleri dönemi başlamıştır. Bu dönemde, başta I. Abdurrahmân olmak üzere halifeler ve valiler, özel kâtipler edinmiştir. Endülüs Emevîleri döneminde büyük ilerleme kaydeden dîvânü'l-inşâ kurumu, daha sonra gelen Mülûkü't-tavâif, Murâbitlar, Muvahhidler ve Nasrîler gibi farklı devletlerde de önemli bir konuma sahip olmuştur.

Tarih boyunca haberleşmenin önemli bir aracı olan mektup, Endülüs döneminde de iç ve dış ilişkilerin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesi ve devlet işlerinin yürütülmesinde büyük rol oynamıştır. Genel olarak resmî mektuplar (er-resâilü'd-dîvâniyye), devletin işlerini ilgilendiren ve resmî divandan çıkan yazışmalardır. Devletin iç ve dış iletişimi için büyük öneme sahip olan dîvânü'r-resâil, devletin haberleşme ayağını oluşturmaktadır. Kurumsallaşmış devletlerde resmî bir kurum olarak yürütülen bu haberleşme mekanizması, Endülüs'te yeni bir devlet kurmaya çalışan Müslümanlar için zamanla kurumsal bir kimlik kazanmıştır.

3. dönemlere göre ENDÜLÜS'TE DÎVÂ NÜ'R-RESÂİL (d.v.nü'l-inşâ)

1. Fetih ve Valiler Dönemi (92-138/711-755)

Fetih ve valiler dönemine ait elimizdeki mektuplar az sayıda olsa da, fetihlerin ve siyasi ilişkilerin gerektirdiği bir ortamda haberleşme son derece önemli olduğundan, bu iletişim aracından sıkça yararlanılmıştır.² Endülüs'te kurulan yeni İslam devletinin farklı siyasi, sosyal ve idari şartları yazışma ihtiyacını zorunlu kılmıştır.³ Fetih sırasında Mûsâ b. Nusayr (ö. 98/717) ile Tarık b. Ziyâd (ö. 102/720) arasında yazışmalar yapıldığı tarih kaynaklarında belirtilmektedir.⁴ Ayrıca Mûsâ b. Nusayr'ın Endülüse geçişine yardım eden Sebte hâkimi Julianos ile mektuplaştığı da rivayet edilmektedir.⁵ Emevî ha-

² Raşûd b. Muhammed b. Raşûd es-Sülemi, *Edebü'r-resâil fi'l-Endelüs min karni's-sâdis hatte sukût Gırnâta enva'uhu ve ittîcâhâtuhu ve hasâisuhu'l-fenniyye* (Suudi Arabistan: el-Cami'atü'l-İslâmiyye, 1994), 63.

³ Fâyiz 'Abdunnebi Felâh el-Kaysî, *Edebü'r-resâil fi'l-Endelüs fi'l-karni'l-hâmis el-hicrî* (Ammân: Dâru'l-Beşîr, 1989), 88.

⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz b. İbrâhîm el-Endelüsî el-İşbîlî el-Kurtubî, *Târihu iftitâhi'l-Endelüs*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1982), 34.

⁵ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî el-Merrâküşî, *el-Beyânü'l-muğrib*, thk. E. Lévi-Provençal, G. Colin S. (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1980), 2/4.

lifesı Velîd b. Abdûlmelik (ö. 96/715)'in, Musa b. Nusayr ve Tarık b. Ziyâd'a, Dımaşk'a geri dönmelerini emreden bir mektup gönderdiği de kaynaklarda zikredilmektedir.⁶

Mûsâ b. Nusayr'ın yerine oğlu Abdülazîz b. Mûsâ (ö. 97/716)'yı Endülüs valisi olarak atamasıyla valiler dönemi (95-138/714-756) başlamıştır. Kırk iki yıl süren bu dönemde yirmi bir vali görev yapmıştır. Bu valilerin bağlı oldukları Emevî Devleti ile çeşitli münasebetlerden dolayı yazışmalar yaptıkları görülmektedir.⁷ Abdülaziz b. Nusayr'ın Gotlar'ın hâkimi Tüdmîr (Teodomiro)'e gönderdiği ahitnâme ve Endülüs'ün son valisi Yusuf el-Fihri (ö. 138/759)'nin Abdurrahmân b. Muâviye (ö. 172/788)'ye gönderdiği mektuplar o döneme ait yazışmalar hakkında bizi kısmen aydınlatmaktadır.⁸ Ancak gerek bu valilerin bağlı olduğu Emevî devleti ile olan münasebetlerinde gerekse kendi iç yönetimlerinde mektuba çokça başvurduklarını tahmin etmek zor değildir. Zira Emevî Halifesi Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) Endülüs Valisi Semh b. Mâlik el-Havlânî (ö. 102/721) ile yazışmalarda bulunmuştur.⁹ Valiler döneminde valilerin özel kâtipleri bulunmaktaydı. Son Vali Yusuf el-Fihri'nin kitabet hizmetinde Hâlid b. Yezîd (Hâlid b. Zeyd) bulunmuştur. Daha sonra Endülüşe gelen Ümeyye b. Zeyd de Hâlid b. Yezîd'le kâtiplik yapmıştır. Aynı kâtipler Abdurrahmân b. Muâviye için de bir müddet kâtiplik yapmışlardır.¹⁰ Bu dönemin mektuplarına örnek olarak, Abdülaziz b. Mûsâ b. Nusayr'ın Mürsiye (Murcia) Hâkimi Teodomiro'ya gönderdiği emânname gösterilebilir. Bu mektup, dönemin yazışma tarzını ve içeriğini yansıtmaktadır. Söz konusu mektubun metni şu şekildedir:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
من عبد العزيز بن نصير لتدمير بن غبدوش أنه نزل على الصلح، وأن له عهد الله وذمته وذمة نبيه
صلي الله عليه وسلم، ألا يقدم له ولا لأحد من أصحابه ولا يؤخر ولا ينزع عن ملكه، وإنهم لا يقتلون
ولا يسبون، ولا يفرق بينهم وبين أولادهم ولا نسائهم، ولا يكرهون على دينهم، ولا تحرق كنائسهم ولا
ينزع عن ملكه ما تعبد ونصح.

Bismillahirrahmanirrahim

Bu Abdülazîz b. Nusây'r'dan Tudmîr b. Gabdûşa. Kendisi barışı kabul etmiş olup Allah'ın ve Resülü (aleyhi selam)'ün güvencesi altındadır. Kendisine ve halkına önceden ve sonradan koşullar konulmayacak, mülkü elinden

⁶ el-İşbili, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, 36; İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/5.

⁷ el-İşbili, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, 42.

⁸ Ahmed Heykel, *el-Edebü'l-Endelusi mine'l-fethi ilâ sukûti'l-Hilâfe* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1985), 65-66.; Faruk Çiftçi, *Endülüs'te Hilafet dönemi Edebi Çevresi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 156.

⁹ İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/26.

¹⁰ İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/58; Heykel, *el-Edebü'l-Endelusi*, 66.

*alınmayacak, öldürülmeyecek, esir alınmayacak, çocukları ve kadınlarından ayrı bırakılmayacaklardır. Dinleri konusunda zorlama yapılmayacak, şartlar konusunda itaatkâr ve samimi oldukları sürece kiliseleri yakılmayacak, mülkiyeti ellerinden alınmayacaktır.*¹¹

2. Endülüs Emevîleri Dönemi (138-422/756-1031)

2.1. Emirlik Dönemi (138-316/756-929)

Doğuda Emevî devletinin son bulmasıyla başa geçen Abbasîlere tâbi olma-yan Abdurrahman b. Muâviye, Emevîler'in son valisi Yusuf el-Fihri'yle şiddetli mücadelelerden sonra emîr olarak kabul görmüş, Endülüs'ün yönetiminde bağımsızlığını elde etmiştir. Böylece Endülüs Emevî Devleti'nin temelleri atılmıştır. Bu devlet yaklaşık 300 sene sürmüştür (138-422/756-1031).

Endülüs Emevîlerinin Emirlik Dönemi (756-929) Abdurrahmân b. Muâviye ile başlamıştır. Endülüs'te bir devlet gayesi ile hareket eden Abdurrahmân b. Muâviye kendisine destek sağlamak için birçok kimse ile yazışmalarda bulunmuştur.¹² Daha yeni bir devlet nizamı kurmaya muvaffak olan Abdurrahmân b. Muâviye dönemi sürekli mücadelelerle geçtiğinden ve hedeflediği devlet için önündeki engelleri ortadan kaldırmaya çalıştığından, onun dönemindeki yazışmalar gelişmelerden haberdar olmak ya da yerine getirilmesi gereken bir emrin icrası şeklindedir. Dolayısıyla Abdurrahmân b. Muâviye azatlı kölesi Bedr'le yazışarak gelişmelerden haberdar olmuştur.¹³ I. Abdurrahmân, dönemindeki mücadelelere rağmen bir devlet nizamı kurmak için ilk adımları atmıştır. Kendisine vezirler, resmi kadılar ve kâtipler edinmiştir. Son vâli Yusuf el-Fihri'nin katipliğini yapan Hâlid b. Yezid ve Ümeyye b. Zeyd'i görevlerinde bırakmakla Endülüs'te dîvânü'l-inşâ kurumunun temellerinin atılmasını sağlamıştır.¹⁴

Endülüs'te adım adım bir devlet nizamı kurulurken resmi bir kurum haline gelmemiş olan kitabet vazifesini yürüten kâtipler bulunmaktaydı. Kimi zaman bir emîrin birden fazla kâtibi bulunurdu. Futays b. Süleymân (ö. 205/820) ve Hattâb b. Zeyd I. Hişâm (ö. 180/796)'ın kâtipleriydiler.¹⁵ Aynı kâtipler Haccâc el-'Ukaylî ile I. Hakem (ö. 206/822) döneminde de vazife-

¹¹ Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre ed-Dabbî, *Buğyetu'l-Mültemis fî Tarih Ricâli Ehli'l-Endelüs*, 341.

¹² *Ahbâr mecma'ûa*, thk. İbrahim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî, 1981), 77.

¹³ İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/56.

¹⁴ Ali b. Muhammed, *en-Nesru'l-edebi fî'l-karni'l-hâmis medâminuhu ve eşkaluhu* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 151.

¹⁵ İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/61.

lerine devam etmişlerdir.¹⁶ I. Hakem döneminin önemli kâtiplerinden biri de Abdülkerîm b. Abdülvâhid b. Muğîs (ö. 209/825)'tir.¹⁷

I. Abdurrahmân ile başlayan devamında her yeni gelen emîr ve halife tarafından az ya da çok geliştirilen devlet nizamı içerisinde, kitabet de önemli gelişmeler kaydetmiş, devletin en önemli kurumları arasındaki yerini almıştır. Devletin kurumsallaşmasındaki bu hızlı gelişim şüphesiz daha önce Emevîler gibi bir devlet yönetme tecrübesinden kaynaklanmaktadır.

Endülü's'te kitabetin gelişimde, edebiyatta önemli şahsiyetlerin bu vazifeyi üstlenmesinin büyük rolü vardır. Nitekim II. Abdurrahmân (ö. 238/852)'in kâtipliğini büyük edip Velîd b. Abdurrahmân b. Ganim (ö. 272/885) yapmıştır.¹⁸ Bununla beraber Endülü's'te kitabet vazifesinde bazı aileler ün sahibi olmuşlardır. Benî Ümeyye b. Zeyd, Benî ez-Zeccâlî gibi aileler emîrlerin kâtipliğini yapmışlardır.¹⁹

II. Abdurrahmân döneminde devlet işlerini yürüten kurumların adalet, maliye, savaş vb. bölümlere ayrılması ve her bölüm için kâtiplerin tayin edilmesi ile kâtip sayılarında artış olmuştur. Dolayısıyla bu tanzîmden dîvânü'l-inşâ da nasiplenmiştir.²⁰ I. Hakem'in kâtipliğini yapan Abdülkerîm b. Abdülvâhid b. Muğîs, II. Abdurrahmân'ın kâtipliğini de yapmıştır. Bunun yanı sıra Abdullah b. Muhammed b. Ümeyye, Muhammed b. Saîd ez-Zeccâlî, Muhammed b. Mûsâ b. Muhammed gibi kâtipler II. Abdurrahmân'ın kâtipliğini yapmışlardır.²¹ İbn 'Îzârî (ö. 712/1312'den sonra) Süfyân b. 'Abdirabbîhi ve 'Îsâ b. Şüheyd'i de onun kâtipleri arasında zikretmektedir.²²

I. Muhammed döneminde (ö. 273/886) Abdülmelik b. Ümeyye, Hâmid b. Muhammed ez-Zeccâlî ve Mûsâ b. Ebân kitâbet görevini üstlenmişlerdir.²³ I. Muhammed'in kitabet görevine Hıristiyan bir kâtip getirdiği, onun daha sonra İslâm'ı kabul ettiği nakledilmektedir. Gomez Antonio adındaki kâtibin belağatta ve kitabet konusunda keskin bir zekaya sahip olduğu zikredilmektedir. Onun bu göreve getirilmesi önde gelen bazı kimseler tarafında eleştirilmiştir.²⁴ Yönetimi iki sene kadar kısa bir zaman süren Münzir b. Muhammed (ö. 275/888) döneminde devlet yönetiminde bir değişiklik

¹⁶ İbnü'l-Ebbâr, *Hulletü's-siyerâ*, I, 135. 365; İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/68.

¹⁷ İbnü'l-Ebbâr, *Hulletü's-siyerâ*, I, 135.

¹⁸ İbnü'l-Ebbâr, *Hulletü's-siyerâ*, I, 162.

¹⁹ el-Kaysî, *Edebü'r-resâil*, 92.

²⁰ Ahmed Şevkî Abdüsselâm Dayf, *Tarihu'l-edebi'l-'Arabî (Asru'd-düvel ve'l-imârât el-Endelus)* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1989), 392.

²¹ Ebû Mervân Hayyân b. Halef b. Hüseyin b. Hayyân b. Muhammed b. Hayyân el-Kurtubî el-Endelîsî, *el-Muktebes min enbâ 'i ehli'l-Endelüs*, thk. Mahmûd Ali Mekki (Kahire: el-Meclisü'l-'A'la li's-Şuûni'l-İslâmiyye 1971), 170.

²² İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/80.

²³ İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/94.

²⁴ el-İşbilî, *Târihu iftitâhi'l-Endelüs*, 95, 96.

olmadı. Saîd b. Mübeşşir ve Abdülmelik b. Abdullah b. Ümeyye b. Şüheyd onun kâtipliğini yapmışlardır.²⁵

Abdullah b. Muhammed dönemi (275-300/888-912) birçok isyanlarla geçmiştir. Dolayısıyla Abdullah b. Muhammed (ö. 300/912) ülkesinin bölünmemesi için bu isyanlara karşı mukavemette bulunduğundan onun döneminde gelişimler pek yapılamamıştır.²⁶ Abdullah b. Muhammed babasının kâtipleri yerine yeni kâtipler edinmiştir.²⁷ Onun kâtipleri arasında Abdullah b. Muhammed ez-Zeccâlî, Abdullah b. Muhammed b. Ebî 'Abde ve Mûsâ b. Ziyâd'ı görmekteyiz.²⁸ Abdülmelik b. Abdullah b. Ümeyye b. Yezîd de onun hem veziri hem de kâtibiydi. Emîr Muhammed ordu komutanlığına Abdülmelik b. Abdullah'ı getirince, Abdullah b. Muhammed ez-Zeccâlî'yi vezirlik ve kitabet görevlerine getirmiştir.²⁹

Özetle Emîrlik döneminde daha çok mücadelelerin ve isyanların gerçekleştiği bir ortamda mektupların konularında ve şekilsel yapılarında büyük farklılıklar yoktur.³⁰ Ancak Hilâfet dönemine geçilirken kurumları oturmuş, idarisinin birçok alanında gelişmeler kaydedilmiş bir devlet nizamı kalmıştır.

Bedr'in, I. Abdurahman'a yönelik gönderdiği şu mektup emirlik dönemi başındaki mektuplara güzel bir örnektir:

أما كان جزائي في قطع البحر و جوب القفر والإقدام على تشتيت نظام مملكة وإقامة أخرى غير
الهجر لذي أهانني في عيون اكفائي وأشمت بي أعدائي وأضعف أمري ونهبي عند من يلودني وبت
مطامع من كان يكرمني ويحفدني على الطمع والرجاء وأظن أعداءنا بني العباس لو حصلت بأيديهم
ما بلغوا بي أكثر من هذا فإننا لله وإنا إليه راجعون.

*Denizi aşmamın, çölü geçmemin, bir krallığın düzenini dağıtıp başka bir krallık kurma cesaretimin karşılığı, bana denk olanların gözünde beni küçük düşüren, düşmanlarımı sevindiren, bana bağlı olanlar arasında gücümü ve otoritemi zayıflatan birinin beni terk etmesi mi olmalıydı? Üstelik bana ikramda bulunan ve beklentiyle beni yüceltenlerin umutlarını da kırdım. Sanırım düşmanlarımız Abbâsîler beni ellerine geçirselerdi, bana bundan daha fazlasını yapamazlardı. Biz Allah'a aidiz ve muhakkak O'na döneceğiz.*³¹

Halifelik Dönemi (316-422/929-1031)

Abdullah b. Muhammed'in vefatından sonra yerine geçen torunu III.

²⁵ İzâri, *el-Beyânü'l-muğrib*, 113.

²⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/120.

²⁷ Ali b. Muhammed, *en-Nesru'l-edebi*, 165.

²⁸ İzâri, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/120.

²⁹ el-İşbili, *Târihu iftitâhi'l-Endelüs*, 116.

³⁰ Ali b. Muhammed, *en-Nesru'l-edebi*, 170.

³¹ Hammâde, *el-Vesâik*, 130; Bakara, 2/156.

Abdurrahmân (ö. 350/961) Endülüs'te uzun zaman isyanıyla bilinen Ömer b. Hafsûn'u (ö. 305/918) ortadan kaldırıp, sükûnet ortamını oluşturduktan sonra özellikle Kuzey Afrika'da yayılmaya başlayan ve tehditleri Endülüs'e yansıyan Şii Fâtîmîler'e karşı koymak, kurduğu birlik ortamının devamlılığını sağlamak amacıyla halifeliliğini ilan etti. Onun hem genç olması hem de yarım asra varan bir hilafet süreci (300-350/912-961) her alanda yenilikler yapmasını sağladı. III. Abdurrahmân hem iç hem de dış siyasetteki başarısının yanı sıra iktisat, imar, ilim ve edebiyat gibi alanlarda da büyük gelişmelere imza attı. Yükseköğretim kurumu ilk defa onun zamanında kuruldu. Hilafet merkezini Kurtaba'dan kendisinin kurduğu Medinetüzzehrâ'ya taşıması ile büyük bir değişim gerçekleştirdi.³² III. Abdurrahmân halife olduğunda devlet bünyesindeki vazifelerin taksiminde de bazı değişiklikler yaptı. Ancak kitâbetten sorumlu Abdullah b. Muhammed ez-Zeccâlî'yi görevinde bıraktı.³³ Dönemin en belîğ şahsiyetlerinden olan Îsâ b. Futays, III. Abdurrahmân'ın kâtipliğini yapmıştır.³⁴

III. Abdurrahmân'ın hilafetini ilan etmesiyle birlikte devlette ve sosyal hayatta yaşanan gelişmeler kitâbette de kendini göstermiştir. Kâtipler halifenin sırdaşı ve en önde adamları arasında yer almaktaydı. Hilâfet döneminde mektuplarda önceki dönemlere ait tarzın korunmasıyla beraber içerik ve üslup konusunda gelişmeler olmuştur.³⁵ Hilâfet dönemindeki kültürel değişimin etkileri kitâbette mana ve üslupta kendini göstermiştir. Mektup giriş, gelişme ve sonuç bölümlerine ayrılmış, ihtisamlı cümleler ve dua ifadeleri kullanılmaya başlanmış, mektupların içerikleri uzatılmıştır. Öyle ki maksada hizmet etmeyen seciler kullanılmıştır.³⁶ Endülüs'te divân kitâbeti üst bir makam olarak görülür, kâtiplerin zaafa düşmeleri durumunda eleştiri alırlardı.³⁷

II. Hakem döneminde (350-366/962-976) babası III. Abdurrahmân tarafından ortaya konan istikrar devam etmiştir.³⁸ Onun kâtipliğini Îsâ b. Futays yapmıştır.³⁹ II. Hakem (ö. 366/976)'in ölümü ile Endülüs Emevî Devleti çöküş dönemine girmiştir. Endülüs Emevî halifelerinden II. Hîşam (ö. 403/1013 [?])'ın çocuk yaştayken hilafete getirilmesi Hâcib İbn Ebû Âmir (ö. 392/1002)'in hilafet içerisinde hüküm sürmesini sağlamış, devletin yö-

³² Hakkı Dursun Yıldız, "III. Abdurrahmân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988) 1/152-155.

³³ İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/158.

³⁴ *Ahbâr mecmû'a*, 138.

³⁵ Ali b. Muhammed, *en-Nesru'l-edebî*, 173.

³⁶ es-Sülemi, *Edebü'r-resâil fi'l-Endelüs*, 65.

³⁷ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkarî et-Tilimsânî el-Fâsî, *Nefhu't-tib min gusni'l-Endelüsü'r-ratib*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâr Sâdir, 1968), I, 217.

³⁸ Mehmet Özdemir, "II. Hakem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997) 15/174-175.

³⁹ İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 2/234.

netimini elinde tutmuştur. Onun kâtipliğini şiir ve edebiyatta öncü olan İbn Bürd el-Ekber (ö. 418/1027) ve Abdülmelik b. İdrîs el-Cezîrî (ö. 394/1003) yapmıştır.⁴⁰ Diğer halifeler tarafından da çöküşün önüne geçilemeyince Endülüs Emevî Devleti 422/1031 yılında yıkılmıştır. II. Hakem'in Gâlib b. Abdurrahmân'ı ordu komutanlığına dair yazdırdığı şu vesika bu dönem mektuplarına örnek olarak verilebilir:

هذا ما تضمنه غالب لنا بلسانه وأبانه عندنا وبين أيدينا له صامتا ثم خطه بيمينه في كتابه هذا وقد قبلناه وأمضيناه ورضيناه وأجزناه فليعلم توقيعنا هذا ويستقر في البيت عندكم إن شاء الله ورأينا أن نوقع اسم القيادة العليا على غالب مولانا لغناؤه وجميل مقامه. فلا يخاطب من الآن إلا به تشريفا له إن شاء الله والله المستعان.

*Bu, Gâlib'in bize kendi diliyle ifade ettiği, yanınızda ve önümüzde beyan ettiği, kendi eliyle yazıya döktüğü vesikadır. Biz de onun bu talebini kabul ettik, onayladık, razı olduk ve kendisini tasdikledik. Dolayısıyla bu belgemize göre hareket etsin, sizin yanınızda Allah'ın dilediği kadar kalsın. Başkomutanlığı değeri ve üstün derecesinden dolayı Gâlib'e vermeyi uygun gördük. Buna göre, bundan sonra kendisine hürmeten başkomutan isminden başka bir isimle hitap edilmesin inşallah. Kendisine sığınılan tek yardımcı Allah'tır.*⁴¹

3. Mülûkü't-tavâif Dönemi (422-482/1031-1090)

Endülüs Emevî Devleti yıkılmaya yüz tuttuğu sırada merkezi otoritenin zayıflığını fırsat bulan bazı nüfuzlu aile ve görevli bazı idareciler tarafından irili ufaklı birçok devletçik ortaya çıkmıştır. Düvelü't-Tavâif (Tâife Devletleri) denilen bu devletçiklerin hükümdarlarına Mülûkü't-Tavâif (Tâife Emîrleri) ismi verilmiştir. Endülüs, Abbâdîler, Âmirîler, Bekrîler, Birzâlîler, Cehverîler, Demmerîler, Eftasîler, Hammûdîler, Hârûnîler, Hazrûnîler, Hûdîler, Müzeynîler, Rezînîler, Tüçibîler, Yefrenîler, Zirîler ve Zünnûnîler gibi sayıları tam olarak bilinmeyen kırkı aşan farklı tâife devletlerine sahne olmuştur.⁴² Tek merkezden yönetilen devlet sisteminin parçalanması neticesinde birçok devletçik nizamına ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla ortaya çıkan her devletçik ordu, vezirlik, kitâbet vb. gibi kurumlarını kurmak suretiyle kendi devlet sistemlerini ortaya koymuşlardır.

Mülûkü't-tavâif (422-484/1031-1090) döneminde büyük bir siyasi parçalanma yaşanmış, Endülüs'ün birliği dağılmış, bu parçalanmayı düşman

⁴⁰ Ebü'l-Hasen Ali b. Bessâm eş-Şenterîni, *ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-Cezîre*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1997), 1/103-104.

⁴¹ Hayyân b. Halef b. Hüseyin b. Hayyân b. Muhammed b. Hayyân el-Kurtubî el-Endelüsî, el-Muktebes fî ahhârî beledi'l-Endelüs, thk. A. Ali el-Haccî (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1965), 69.

⁴² Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 167; Mehmet Özdemir, "Mülûkü't-Tavâif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/552-555.

kuvvetleri fırsat bilmiş ve Endülü'se saldırıların kapısı açılmıştır. Bununla beraber siyasî ve iktisadî gerilemenin aksine ilim ve fikirde ilerleme kaydedilmiştir.⁴³

Mülûkût-Tavâif devletlerinin ortaya çıkması ve her emîrin kâtibe olan ihtiyacı sebebiyle kâtiplerin sayısında büyük artış olmuştur. Bu da kâtipler arasındaki rekabete sebep olmak suretiyle, mektupların üslubunu etki etmiştir. Endülü'steki bu bölünme neticesinde mektupların konularında da çeşitlilik olmuştur. Çekişmeler, siyasi çalkantılar, Hristiyanların Müslümanlara karşı mücadeleleri, bu mücadelelere karşı yardım çağrıları, birliğe davet girişimleri, cihada çağrı vb. gibi olaylar mektupların konularında çeşitliliğe neden olmuştur.⁴⁴ Endülü'sün küçük devletlere bölünmesi şiir ve nesirde gelişmelere neden olmuş, kendi özerkliklerini ilan eden her devlet lideri rakiplerine karşı üstünlük göstermek için dönemin en önemli şair ve kâtiplerini kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Onların bu tutumu kâtiplerin üsluplarında çokça seciye ve süslemelere başvurmalarına neden olmuştur.⁴⁵ Kitâbet görevine önemli şairlerin getirilmesi emîrler için bir güç göstergesi haline gelmiştir. Kitâbet, ayrıca devlette önemli mevkilere ulaşmanın önde gelen vesilelerinden biriydi. Vezirlik vazifesiyle yakından ilişkili olan kitâbet görevini üstlenen İbn Bürd el-Asgar (ö. 445/1054), İbn Zeydûn (ö. 463/1071), İbn Ammâr (ö. 479/1086), İbn 'Abdûn el-Fihri (ö. 529/1134) gibi bazı şairler iki vazifeyi birden üstlenmişlerdir.⁴⁶ Nitekim İbn Zeydûn gibi dönemin önemli şairinin zü'l-vizâreteyn lakabıyla hem vezirlik hem de kitâbet görevlerine getirildiğini görmekteyiz.⁴⁷

Mu'temid b. Abbâd'ın, Yûsuf b. Taşfîne gönderdiği şu mektup bu döneme için güzel bir örnektir:

أما بعد فإنك إن أعرضت عنا نسبت إلى كرم ولم تنسب إلى عجز وإن أجبتنا داعيك نسبنا إلى عقل ولم ننسب إلى وهم وقد اخترنا لأنفسنا أجمل نسبنا فاختر لنفسك أكرم نسبتك فإنك بالمحل الذي لا يجب أن تسبق فيه إلى مكرمة وإن في استبقائك ذوي البيوت ما شئت من دوام أمرك وثبوت ملكك والسلام.

Eğer bizden yüz çevirirsen, bu senin şerefine atfedilir, acizliğine değil. Eğer çağrına cevap verirsek, bu bizim aklımıza atfedilir, vehmimize değil. Biz kendimiz için en güzel dayanağı seçtik, sen de kendin için en üstün olanı seç. Çünkü sen, üstünlükte önceliği elden bırakmaman gereken bir konumdasın.

⁴³ Muhammed b. Abdülhâdi b. Muhammed el-Menûni vd., *et-Târihu'l-Endelusi min hilâli'n-nusûs* (Dârülbeyzâ: Şeriketü'n-neşr ve't-tevzi', 1991), 94.

⁴⁴ el-Kaysî, *Edebü'r-resâil*, 143–144.

⁴⁵ Ahmed Şevkî Abdüsselâm Dayf, *el-Fen ve mezâhibühû fi'n-nesri'l-'Arabi* (Kahire: Dâru'l-Meârif, T.y.), 325.

⁴⁶ el-Kaysî, *Edebü'r-resâil*, 145.

⁴⁷ Özdemir, "II. Hakem", 15/174–175.

*Soylu kişileri yanında tutmak, iktidarının devamı ve saltanatının kalması için arzu ettiğin şeydir. Selam.*⁴⁸

4. Murâbıtlar Dönemi (483-541/1090-1147)

Abdullah b. Yâsin (ö. 451/1059)'nin temellerini attığı, Yusuf b. Taşfîn (ö. 500/1106) ile sistemli bir hale getirilen Murâbıtlar, gene Yusuf b. Taşfîn'nin kurduğu Merâkeş (Merrâkuş) şehrini merkez edinmişlerdir. Zamanla kurumları ve ordusuyla sistemli bir devlete sahip olan Murâbıtlar güçlü bir devlet olarak ortaya çıkmışlardır. Murâbıtlar'ın ortaya çıktığı esnada Mülûkü't-tavâif devletlerinin elinde bulunan Endülüs zor dönemlerden geçmekteydi. Nitekim VI. Alfonso (ö. 503/1109) tarafından haraca bağlanmış olan devletlerden Abbâdiler (1023-1091) yıllık haraçlarını ödemediklerinden, VI. Alfonso için Endülüs'ü talan etme yolu açılmıştı. Mülûkü't-tavâif devletlerinin iç çatışmaları ve liyâkatsiz tavırları yüzünden güçlerini kaybetmeleri VI. Alfonso'ya güç kazandırmış, o da ileri giderek Mülûkü't-tavâif'in kendisinden yardım talebinde bulunacağını bildiği Yusuf b. Taşfîn'i savaşa davet etmiştir.⁴⁹ Gerek VI. Alfonso'nun meydan okuması gerekse zorda kalan Mülûkü't-tavâif devletlerinin ortak kararıyla Yusuf b. Taşfîn'e mektup göndererek yardım talebinde bulunmaları neticesinde Yusuf b. Taşfîn, Hıristiyanlarla yapılacak savaş için Endülüse geçmiştir.⁵⁰ Bu vesile ile Endülüs'te daha sonra hüküm sürecektir olan Murâbıtlar için ilk adım atılmıştır. Mülûkü't-tavâif'in mektubuna icabet eden Yusuf b. Taşfîn ordusuyla Endülüse geçmiş, Batalyevs yakınında Zellâka bölgesinde VI. Alfonso ordusuyla 479/1086 yılında gerçekleşen savaşta kesin bir zafer elde etmiştir. Ancak bu zafer Hıristiyan saldırılarının önünü kesmemiştir. Zira VI. Alfonso, Müslüman kalelerini gene tehdit etmiş, kimisini ele geçirmiştir. Bu saldırılar nedeniyle Yusuf b. Taşfîn, Mağrib'ten tekrar Endülüse yardıma gitmiş, ancak Mülûkü't-tavâif'in bu durumda bile birbirleriyle olan çekişmelerini görmesi ve Hıristiyanlar karşısında bir nevi zillet yaşayan bazı liderleri gören halkın talebi üzerine Endülüs'ü onların elinden kurtarmaya karar vermiştir. Dini hassasiyeti olan Yusuf b. Taşfîn başta İmam Gazzâli (ö. 505/1111) başta olmak üzere fukahadan fetva almış, bunun üzerine Endülüse 1090 yılında tekrar geçerek Mülûkü't-tavâif devletlerine son vermiştir. Böylece Endülüs'te doksan sene hüküm sürecektir olan Murâbıtlar Devleti (1056-1147) kurulmuştur.⁵¹

Murâbıtlar Devletinin kuruluşundan itibaren iletişim aracı olarak kullanılan mektup, zamanla Yusuf b. Taşfîn'in gayretleriyle kurulan dîvânlar

⁴⁸ Hammâde, *el-Vesâik*, 254-256.

⁴⁹ Muhammed Mâhir Hammâde, *el-Vesâik es-siyâsiyye ve'l-idâriyye fi'l-Endelus ve şimâley İfrîkiya* (Beyrut: Müessesetü'r-İsâle, 1986), 256.

⁵⁰ el-Makkari, *Nefhu't-tîb*, 4/355.

⁵¹ Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Siyasi Tarih)*, 189-191.

sayesinde kurumsal bir hal almıştır.⁵² Bu kurumsallaşma neticesinde zaten Mağrib'te bir devlet nizamı inşa etmiş olan Murâbıtlar, Endülüs'te kurulmuş mevcut nizamla birlikte orayı valilerle yönetmişlerdir. Murâbıtlar da devletin en önemli kurumlarından biri olan divânü'l-inşâya önem vermiş, kitabet görevine önemli kâtipler getirmişlerdir. Sınırları genişleyen Murâbıtların kâtiplere olan ihtiyacı artmış, dolayısıyla daha önce Mülûkü't-tavâif döneminde görev yapmış birçok kâtip göreve getirilmiştir. Zira Yusuf b. Taşfîn, Mu'temid b. Abbâd (ö. 487/1094 [?])'ın kâtiplerinden, belagat ve fesahatiyle öne çıkan Ebû Bekr b. Kasîra (ö. 508/1113)'yı Merakeş'e davet etmiş, onu divânü'l-inşânın başına getirmiştir. Özellikle Ali b. Yusuf b. Taşfîn (ö. 537/1143) yönetimin başına geçtiği ilk anlardan itibaren Endülüs bölgesinden birçok kâtibi yanına çekmiştir.⁵³ Yusuf b. Taşfîn'in vefatından sonra İbn Kasîra, Ali b. Yusuf b. Taşfîn'in döneminde de kitabet vazifesine getirilmiştir. İbn Kasîra'nın vefatından sonra Murâbıtların komutanı Sîr b. Ebû Bekir (ö. 507-1114)'in kâtibi İbn 'Abdûn el-Fihri kitabet görevine getirilmiştir. Dönemin önde gelen el-Kâsim b. el-Ced (ö. 515/1121), Muhammed b. Ebî'l-Hisâl (ö. 540/1146) ve kardeşi Ebû Mervân, Ebû Bekr b. el-Kabturne gibi edipler de Ali b. Yusuf b. Taşfîn'nin kâtipliğini yapmışlardır.⁵⁴ Murâbıtlar döneminde valilerin de kâtipleri bulunmaktaydı. Gırnata (Granada) valisi Temîm b. Yusuf b. Taşfîn (ö. 520/1126)'in kâtipliğini filozof İbn Bâcce (ö. 533/1139)'nin öğrencisi Ebu'l-Hasen Ali b. el-İmâm yapmıştır.⁵⁵

Muhammed b. Ebî'l-Hisâl gibi mektupları ediplerin elinde dolaşan bir kâtibin varlığı⁵⁶, kitabet görevine getirilen kâtiplerin aynı zamanda şair olmaları ve Mülûkü't-tavâif döneminde Endülüs kültürü ile yetişmiş kâtiplerin Murâbıt hükümdarlar tarafından göreve getirilmeleri Murâbıtlar dönemi edebî hayatına ve divânü'l-inşâya büyük bir zenginlik katmıştır.

Altıncı asrın başlarından itibaren Murâbıtlar devleti şiddetli iç karışıklığa sahne olmuştur. Devletin önde gelenlerinin zorbalıkları, devlet işlerinin kadınlara devredilmesi, dönemin emîri Ali b. Yusuf b. Taşfîn'in kendini ibadete verip devlet işlerini aksatması gibi sebepler Murâbıtlar devletinin temel çöküş sebepleri arasında gösterilmektedir. Gerek devlet içerisindeki zayıflama gerekse yanlış görünen dinî inanış ve uygulamalar Muvahhidler Devleti (1130-1269)'nin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁵⁷

Murâbıtlar döneminde Abbâsî Halifesi Muktedî biemrillâh tarafından

⁵² İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 4/23.

⁵³ Merrâküşi, *el-Mu'cib fî telhîsi ahhârî'l-Mağrib*, thk. Muhammed Saïd el-Aryan-Muhammed el-'Arabî el-'Alemlî (Kâhire: Matbaatü'l-istikâme, 1949), 173.

⁵⁴ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 164.

⁵⁵ Dayf, *Tarihü'l-edebî'l-Arabî*, 395-396.

⁵⁶ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 175.

⁵⁷ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 177.

'emîrû'l-müslimîn" unvanı alan Yûsuf b. Taşfîn bunu bölgelere bildirmek için bir ferman yazdırmıştır. Mektupta böyle bir unvan ile diğer emirlerden ayrı bir statüye sahip olduğunu ifade eden Yûsuf b. Taşfîn hutbelerde artık bu unvanla anılmasını emretmiştir. Söz konusu mektup şu şekildedir:

بسم الله الرحمن الرحيم
 . وصلی الله علی سیدنا محمد وآله وصحبه وسلم تسليماً
 من أمير المسلمين وناصر الدين يوسف بن تاشفين إلى الأشيخ والأعيان والكافة أهل فلانة، أدام
 الله كرامتهم بتقواه ووفقهم لما يرضاه. سلام عليكم ورحمة الله وبركاته. أما بعد حمد الله أهل الحمد
 والشكر ميسر اليسر وواهب النصر، والصلاة على المبعوث بنور الفرقان والذكر. وإنا كتبناه إليكم من
 حضرتنا العلية بمراكش -حرسها الله- في منتصف محرم 466 هـ / 1072م، وإنه لما من الله علينا
 بالفتح الجسيم، وأصبح علينا من أنعمه الظاهرة والباطنة، وهدانا وهداكم إلى شريعة نبينا محمد المصطفى
 الكريم صلى الله عليه أفضل الصلاة وأتم التسليم، رأينا أن نخصص أنفسنا بهذا الاسم لنتماز به على
 سائر أمراء القبائل، وهو أمير المسلمين وناصر الدين. فمن خطب الخطبة العلية السامية، فليخطبها
 بهذا الاسم إن شاء الله تعالى، والله ولي العدل بمنه وكرمه والسلام.

Bismillahirrahmanirrahim

Allah, Efendimiz Muhammed'e, onun âline ve ashabına salat ve selam eylesin.

Müslümanların emîri ve dinin destekçisi Yusuf b. Taşfîn'den, falanca şehrin şeyhleri, büyüklere ve tüm halkına -Allah onların izzetini takvasıyla daim etsin ve onları razı olacağı şeylere muvaffak kılsın- selamun aleyküm ve rahmetullahi ve berekatuhu.

Hamd ehli olan, kolaylıkları kolaylaştıran ve zaferi bahşeden Allah'a hamd ettikten, Furkan ve zikir olan Kur'an nuru ile gönderilmiş olan Peygamberimize salattan sonra Allah'a hamd ederiz. Size, Merakeş'teki – Allah onu korusun- yüksek meclisimizden, Hicri 466 yılı Muharrem ayının ortasında (Miladi 1072) yazdık. Allah, bize büyük bir fetih bahşettiğinden, bize açık ve gizli nimetlerini lüt ettiğinden, bizi ve sizi Peygamberimiz Muhammed Mustafa'nın (Allah'ın selamı ve salatı onun üzerine olsun) şeriatına hidayet ettiğinden, kendimizi diğer kabile emirlerinden ayırmak için «Emîrû'l-müslimîn ve nâsirü'd-dîn (Müslümanların emîri ve dinin destekçisi) unvanını kullanmaya karar verdik. Bundan sonra, yüksek ve yüce hutbe ile hitap edenler, Allah izniyle bu isimle hitap etsinler. Allah, adaletin koruyucusu ve cömertlik sahibidir. Selam.⁵⁸

5. Muvahhidler Dönemi (524-667/1130-1269)

Doğuya yaptığı seferlerle ilmi müktesebâta sahip olan, tekrar Mağrib'e dönen Muhammed b. Tûmert, (ö. 524/1130), 515/1121 yılında Sûs şehrinde emir bi'l-ma'rûf nehiy anî'l-münker (İyiliği emredip kötülükten sakındırma)

⁵⁸ İbrahim Harekât, *el-Mağrib Abra't-Tarih* (Kazablanka: Dârü'r- Reşad el-Hadise, 2000), 1/187.

davasıyla ortaya çıkmıştır. Başlarda vaaz ve ilim öğretimi ile meşhur olan İbn Tûmert etrafındaki destekçilerini artırması, özellikle talebelerinden Abdülmü'min el-Kûmî (ö. 558/1163)'yi yetiştirmek suretiyle Muvahhidler devletinin temelini atmıştır. Murâbitlar'ın akîde ve dinî uygulamalarını yanlış bulan İbn Tûmert, talebesi Abdülmü'minden bu durumu düzeltmek için yardım talebinde bulunmuştur. Daha sonra Muvahhidler devletinin kurucusu olacak olan Abdülmü'min, onun bu talebine icabet etmiştir.⁵⁹ Durmadan davetini yaymaya çalışan İbn Tûmert'e her geçen gün destekler artmış, bazı Berberî kabileleri kendisine katılmıştır. Akîdesini yaymak için kabilelerin kendi dillerinde kitaplar telif ederek onların gönüllerine girmeyi başarmıştır. Daha sonra mehdilik iddiasında bulunmuş, soyunun Hz. Peygamber'e dayandığını ortaya atmıştır. Bu sıfatlarla ortaya çıkan İbn Tûmert'in etrafında fedailer toplanmış, kendisine biatte bulunmuşlardır. Başta emirlik davasıyla ortaya çıkmayan İbn Tûmert'in destekçileri kayıtsız şartsız kendisine teslim olmuşlardır.⁶⁰

Yeterli bir güç topladığına inanan İbn Tûmert, Abdülmü'min komutasında bir ordu hazırlayarak Murâbitlar'a karşı savaş açmış, yapılan bu savaşta hezimete uğramıştır. Ancak Abdülmü'min'in sağ kaldığı haberini alan İbn Tûmert davasından vazgeçmemiştir.⁶¹ Davasını kuvvetlendirip Muvahhidler devletinin temellerini sağlamlaştıran İbn Tûmert 524/1130 yılında vefat etmiştir. İbn Tûmert'in vefatından sonra Muvahhidlerin başına Abdülmü'min b. Ali el-Kûmî getirilmiştir. İbn Tûmert, Abdülmü'min ve önde gelen diğer şahıslara davalarına dair uzunca bir vasiyette bulunmuştur.⁶² İbn Tûmert'ten sonra göreve gelen Abdülmü'min, Murâbitlar'a karşı mücadeleye devam etmiş, Ali b. Yusuf b. Taşfîn'in yerine geçen Taşfîn b. Ali ile uzun süre savaşmıştır.⁶³ Devletin başına geçtiği andan itibaren iki senelik iktidarlığında sürekli Muvahhidlerle savaşmak zorunda kalan Taşfîn b. Ali, Muvahhidler ordusunun karşısında daha fazla dayanamamış, bir savaş esnasında ölmüştür.⁶⁴

Murâbitlar'ın merkezi Merâkeş başta olmak üzere adım adım Mağrib'in diğer bölgeleri de Muvahhidler devletinin yönetimine geçmiştir.⁶⁵ Sürekli Muvahhidlerle uğraşmak zorunda kalan Murâbitlar, Endülüse gerekli ilgiyi gösteremediklerinden Endülüs bölgesi son derece perişan bir hale gelmiştir. Bazı bölgeler, Hristiyanların eline geçmiş, yönetimdeki zafiyetten dolayı otorite boşluğunun getirdiği kargaşa hakim olmuştur. Mağrib bölgesinde

⁵⁹ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 178–181.

⁶⁰ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 187–189.

⁶¹ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 192.

⁶² Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 194–196.

⁶³ İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 4/98.

⁶⁴ İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, 4/104.

⁶⁵ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 204.

Murâbitlar'ın mağlubiyetinden sonra Endülüs Müslümanları, Murabit valilerini bölgeden çıkartarak başlarına kendi seçtikleri kimseleri getirmeye başlamışlardı. Mağrib'i kaybeden Murabitlar dolaylı olarak Endülüs'ü de kaybetmişlerdi.⁶⁶

Muvahhidler'e katılmayı arzulayan Endülüs halkının rağbeti üzerine, Abdülmü'min Endülüs'e geçerek inşa ettirdiği sarayda kaldığı zaman diliminde birçok Endülüslü gelerek kendisine biatlerini sundular. Böylece Endülüs'ün kapıları Muvahhidlere açılmış oldu.⁶⁷ Abdülmü'min burada kaldığı süre içerisinde Endülüs'ün işlerini yoluna koymak için valiler görevlendirmiş, devletin önde gelen fikir ehlini ve güvenlik için askeri gücü orada bırakmış ve Merâkeşe dönmüştür.⁶⁸ Endülüs bölgesinde Hristiyanlara karşı halkı cihada teşvik eden Abdülmü'min bu mücadeleler esnasında hastalanmış, 558/1163 yılında Selâ bölgesinde vefat etmiştir. Vefatından önce veliaht olarak tayin ettiği Muhammed'in hilafeti konusunda çıkan kargaşalar neticesinde 45 gün süren hilafetten alınmış, onun yerine oğlu Yûsuf b. Abdülmü'min (ö. 580/1184)'e biat edilmiştir.⁶⁹ Başka bir rivayete göre ise Abdülmü'min vefatından önce veliaht olarak ilan ettiği oğlu Muhammed'i halife olarak bırakmaktan vazgeçmiş, onun yerine oğlu Yûsuf'u veliaht tayin etmiştir.⁷⁰

Babasının vefatından sonra göreve gelen Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Abdülmü'min döneminde batı ve orta Endülüs Muvahhidler'in elindeydi. 567/1172 yılında Endülüs bölgesine geçen Yûsuf b. Abdülmü'min hem Rumlara hem de İbn Merdeniş'e karşı mücadelelerde bulundu. Bu mücadelelerde İbn Merdeniş Muvahhidler'e karşı bazı başarılar elde ettiyse de daha sonra Muvahhidler'le yapılan savaşta ölmüş, taraftarları Muvahhidler'in itaatine razı olmak zorunda kalmıştır. İbn Merdeniş'ten sonra Rumlara karşı cihada çıkan Yûsuf b. Abdülmü'min onları muhasara altına almış ancak hedefine ulaşamamıştır. Endülüs bölgesinde nizamı sağladıktan sonra 569/1174 yılının sonunda tekrar Merakeşe dönmüştür.⁷¹ Böylece Yûsuf b. Abdülmü'min, Endülüs'ün doğusunu elinde bulunduran İbn Merdeniş (ö. 567/1172) ile uzun mücadeleler neticesinde doğu Endülüs'ü de ele geçirmiştir. Ancak hem İbn Merdeniş hem de sürekli Endülüs için tehdit oluşturan Hristiyan ordularla mücadele etmesi, Hristiyan orduların Endülüs'ün bazı bölgeleri ele geçirmesine olanak sağlamıştır. Dönemi sürekli mücadelelerle geçen Yûsuf b. Abdülmü'min

⁶⁶ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 208–212.

⁶⁷ Abdülmelik b. Muhammed b. Ahmed el-Bâci el-İşbîlî, *el-Men bi'l-imâme*, thk. Abdülhâdi et-Tâzi (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmi, 1987), 94–95; Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 213..

⁶⁸ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 223.

⁶⁹ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 235–236.

⁷⁰ el-Bâci, *el-Men bi'l-imâme*, 155.

⁷¹ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 248–249.

döneminde siyasi, ilmi ve mimari birçok gelişme olmuştur.⁷² 21 senelik emirlik döneminde babasının ve hocaları İbn Tûmert'in hedeflediği yolda Muvahhidler'i iyi bir şekilde temsil eden Yusuf b. Abdülmü'min Rumlarla giriştiği bir savaş esnasında yaralanmış, 580/1184 yılında vefat etmiştir. Yusuf b. Abdülmü'min daha hayatta iken oğlu Ebû Yûsuf el-Mansûr (ö. 595/1199)'u halife ilan etmiş, bunun üzerine kendisine biat edilmiştir.⁷³

Göreve gelir gelmez hizmetlere başlayan Ebû Yûsuf el-Mansûr döneminin en tehlikeli rakibi, Murâbıtlar devletini yeniden kurmak isteyen, özellikle Balear adalarında hüküm süren Benî Gâniye olmuştur. 580/1184 yılında İfrîkiye bölgesine geçerek Muvahhidler'e ait toprakları eline geçiren Benî Gâniye'ye karşı Ebû Yûsuf hareket geçmiş onlarla savaşmıştır.⁷⁴ Uzun mücadeleler neticesinde ancak Ebû Muhammed en-Nâsır döneminde (595-611/1199-1213) Benî Gâniye'nin varlığına son verilmiştir. Ebû Yûsuf'un baş etmek zorunda olduğu önemli olaylardan biri de zaman zaman Muvahhidler içerisindeki devlete karşı baş kaldırmalar olmuştur. Ebû Yûsuf, bu olaylarla da mücadele etmek durumunda kalmıştır.⁷⁵ Bir taraftan da Haçlı ordularına karşı savaşmak zorunda kalan Ebû Yûsuf, 585/1189 yılında Hristiyanlar'ın ele geçirdiği Şilb (Silves) şehrini geri almış, büyük bir ordu hazırlayarak Haçlılar'a karşı Erek (Alarcos) savaşını gerçekleştirmiştir. Bu savaşta Muvahhidler büyük bir zafer elde etmiştir.⁷⁶ Hayatı mücadelelerle geçen Ebû Yûsuf 16 yıllık başarılı hükümler süreci sonrası 595/1199 yılında vefat etmiştir.⁷⁷ Ebû Yûsuf yerine oğlu Ebû Abdullah Muhammed en-Nâsır (ö. 610/1213)'ı vasiyet etmiş, vefatından sonra Muhammed en-Nâsır'a biat edilmiştir.⁷⁸

Göreve gelen Muhammed en-Nâsır İfrîkiye için tehdit olan Benî Gâniye ile mücadelelere devam etmiş ancak onun döneminde Benî Gâniye itaate mecbur bırakılabilmştir.⁷⁹ Daha önceki halifeler gibi Muhammed en-Nâsır için tehdit oluşturan diğer bir unsur ise Rumlardı. Endülüs'ü geri alma emellerinden vazgeçmeyen Hristiyanlar yapılan antlaşmayı bozunca Muhammed en-Nâsır ordularıyla Endülüs bölgesine geçmiştir.⁸⁰ Endülüs'te çeşitli mücadelelerde bulunan Muhammed en-Nâsır döneminin en önemli olayların biri 609/1212 yılında Hristiyanlara karşı yapılan İkâb savaşıdır. Başarısızlıkla sonuçlanan İkâb savaşı Müslümanların çok kayıp vermesine

⁷² Mehmet Özdemir, "Yusuf b. Abdülmü'min", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/5-7.

⁷³ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 262.

⁷⁴ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 266-267.

⁷⁵ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 271.

⁷⁶ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 281-283.

⁷⁷ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 285.

⁷⁸ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 308.

⁷⁹ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 313, 317, 318.

⁸⁰ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 318-319.

sebepe olmuştur. Bu olaydan sonra Muhammed en-Nâsır 610/1213 yılında, bir rivayete göre beynindeki bir tümör sebebiyle vefat etmiştir.⁸¹ İkâb savaşı Müvahhidler'in çöküşüne sebebiyet vermiştir.

Muhammed en-Nâsır'ın vefatı üzerine 610/1213 yılında oğlu Ebû Yakûb Yûsuf b. Muhammed (ö. 621/1224)'e biat edildi.⁸² Yûsuf el-Mustansır unvanı ile anılmaktadır. İkâb savaşından sonra bir türlü toparlanamayan Muvahhidler gerek yaşadığı iç karışıklıklar gerekse yıkılışına kadar yönetime gelen liderlerin taht mücadeleleri yüzünden Mülûkü't-tavâif dönemine benzer yerel yönetimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁸³ Muvahhidler kendi içerisinde taht mücadeleleri yaşarken Hristiyanlar Endülüs'ün birçok şehrini ve kalelerini ele geçiriyorlardı. Bunun üzerine Benû Hûd sülalesinden Ebû Abdullah Muhammed b. Yûsuf Mürsiye (Murcia)'yi ele geçirerek Abbâsilere bağlılığını ilan etmiş, Abbasi halifesi adına hutbe okutmuştur. Muvahhidler Gırana'dayı kaybedince onların Endülüs hükümlerliği son bulmuştur.⁸⁴

Muvahhidler döneminde dîvânü'l-inşâ daha önceki dönemlerde olduğu gibi devletin önemli kurumları arasında yerini almıştır. Muvahhidler döneminde de kitabet görevine önemli şahsiyetler getirilmiştir.⁸⁵ Meymûn el-Hevârî, Ebû Muhammed Abdullah b. Cebel, Ebû Cafer b. Atiyye, Atiyye b. Atiyye, Ebû'l-Hasan b. Ayyâş gibi şahıslar Abdülmü'min'in kitabet vazifesinde bulunmuşlardır.⁸⁶ Ebû Muhammed Ayyâş b. Abdülmelik Yusuf b. Abdülmü'min döneminde de kitabet görevinde devam etmiştir. el-Kâlemî diye bilinen Ebû'l-Kâsım, İbn Maşşuvve diye meşhur Ebû'l-Fadl Ca'fer b. Ahmed gibi kâtipler de Yusuf b. Abdülmü'min döneminin önde gelen kâtiplerindendir.⁸⁷ Ebû Yûsuf el-Mansûr döneminde (580-595/1184-1199) babasının kâtibi İbn Maşşuvve diye meşhur Ebu'l-Fadl Ca'fer vefatına kadar kitabet görevinde bulunmuştur. Kendisinden sonra kitabet görevine Muhammed b. Abdurrahmân b. Ayyâş dîvânü'l-inşâ görevine getirilmiştir.⁸⁸ Yûsuf el-Mustansır döneminde babası ve dedesinin kâtibi Ebû Abdullah b. Ayyâş, Ebu'l-Hasan b. Ayyâş onların vefatından sonra ise Muhammed b. Yahluften kitabet görevine getirilmiştir. Onunla beraber Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahmân b. Ayyâş da kitabet görevini üstlenmiştir.⁸⁹

Yûsuf el-Müstansır'ın, barış antlaşmasına dair Kastilya Kraliçesi'ne gönderdiği mektup bu dönem mektuplarına güzel bir örnektir:

⁸¹ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 321-322.

⁸² Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 323.

⁸³ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 323-329.

⁸⁴ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 335.

⁸⁵ es-Sülemî, *Edebü'r-resâil fi'l-Endelüs*, 86.

⁸⁶ el-Bâcî, *el-Men bi'l-imâme*, 157.

⁸⁷ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 244.

⁸⁸ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 263-264.

⁸⁹ Merrâküşi, *el-Mu'cib*, 325.

وقد انقلب إليكم رسول منكم، بما تعرفونه في السلم المنعقد، النير شهابه، المتقد بين الموحدين وبينكم، بالمخاطبة الكريمة، التي حملها إليكم، وحمل نحوكم من الإتحاف ما يبلغكم على يديه، الذي هو عنوان المخالصة، وثمره المواصله، وكل ما يكون من هذا بيننا وبينكم، ينبغي أن يكون متقبلاً، وعلى أحسن المتأولات متأولاً، إن شاء الله، وأنتم بحول الله تقفون عند حدود السلم، وتحافظون عليها، وتعاقبون كل من هم بإذاية المسلمين، فإن الوفاء شعار الملوك، وعليهم فيه يجب السلوك. وكتب في سادس رمضان سنة ثمان عشرة وستمئة.

*Size dönen elçiniz, aranızda imzalanmış barış anlaşmasını iyi bilen, ışığı parlak, birlik içinde olanlar arasında ve sizinle olan münasebetlerde öne çıkan biri olarak geri dönmüştür. Kendisi size taşıdığı nazik mesajla gelmiş olup, size eliyle ulaştıracağı hediyelerle birlikte, sadakat nişanı ve dostluk meyvesini de beraberinde getirmiştir. Bizimle aranızdaki bu ilişkilerin, Allah'ın izniyle, en iyi yorumlarla kabul edilmesi ve hayırlı sonuçlara vesile olması temennimizdir. Allah'ın izniyle sizler, barışın sınırlarını koruyacak ve Müslümanlara zarar vermek isteyenleri cezalandıracaksınız. Zira sadakat, kralların şiarıdır ve bu yolda ilerlemek onlar için bir zorunluluktur. Bu mektup, hicri 618 yılının Ramazan ayının altıncı günü yazılmıştır.*⁹⁰

6. Gırnata Benî Ahmer Emirliği (Nasrîler) Dönemi (635-897/1238-1492)

Mahallî bir lider olan Muhammed b. Yûsuf, (ö. 671/1273) Muvahhidler Devleti'nin zayıflamasıyla Endülüs'te oluşan otorite boşluğunu doldurmak için bağımsızlığını ilan etmiştir. İbnü'l-Ahmer olarak bilinen Muhammed b. Yûsuf Hıristiyanlara karşı gösterdiği başarılarından dolayı emîr olarak kabul görmüş, özellikle Abbâsiler tarafından desteklenen, Muvahhidler'den sonra Endülüs'ün yönetimini ele geçiren Muhammed b. Yûsuf b. Hûd'un 635/1238 yılında öldürülmesiyle Benû Ahmer (Nasrîler) Devleti'ni kurmuştur.⁹¹ Murâbitlar ve Muvahhidler döneminde Mağrib ile bir yönetilen Endülüs, Muvahhidler Devleti'nin Endülüs'teki gücünün son bulmasıyla Mağrib ve Endülüs yönetimleri ayrı hale gelmiştir. Mağrib'in yönetimi önce Muvahhidlere, sonrasında Merînîlere kalırken Endülüs bölgesinde elde kalan toprakların yönetimi Nasrîlere kalmıştır.

Sürekli Hıristiyanlar'ın saldırılarına maruz kalan ve bir bir düşen İslam beldelerine karşı İbn Hûd'un çabaları yetersiz kalmış, sahâbî Sa'd b. Ubâde (ö. 14/635 [?])'nin soyundan gelen, Ceyyân (Jaén) bölgesinde Arcûne (Arjona) kalesinin önde gelen ailesi Benû Nasr (Nasrîler) arasından çıkan Gâlib-Billâh İbn Ahmer Endülüs'ün kalan kısımlarını muhafaza etmek için öne atılmış,

⁹⁰ Muhammed Abdullah İnân, Devletü'l-İslâm fi'l-Endelus (Asru'l-Muvahhidin ve inhiyârü'l-Endelusi'l-kübrâ) (Kahire: Mektebetü'l-hancı, 1997), 343-344.

⁹¹ Özdemir, Endülüs Müslümanları (Siyasi tarih), 241.

elden çıkan bazı bölgeleri tekrar ele geçirmiştir.⁹² Emîrliğinin başlangıcında İfrîkiye'deki liderlere itaat eden ve onlar adına hutbe okutan ayrıca Abbâsî halifesi Müstansır-Billâh (ö. 640/1242) ile ilişkiler kuran Muhammed b. Yûsuf Gırnata merkezli Nasrîler Devleti'nin başarılı bir lideri olmuştur.⁹³ Hüküm sürdüğü dönem içerisinde Hristiyanlara karşı mücadele eden İbn Ahmer, onlara güç yetiremediğinden bazı bölgeleri ve kaleleri teslim etmek durumunda kalmış, antlaşmalar yapmış, onlara vergi vermek suretiyle varlığını sürdürebilmiştir.⁹⁴ Endülüs'ün zorlu şartlarında Elhamra Sarayı'nın inşasını başlatan İbn Ahmer, güzel ahlakı ile öne çıkmış ve Hristiyanlar'a karşı antlaşma politikası güderek, 635/1238 yılında geldiği devlet liderliğini vefatına kadar (671/1273) sürdürmüştür.⁹⁵

Gâlib-Billâh'ın vefatından sonra onun yerine geçen "Fakîh" lakabıyla bilinen oğlu II. Muhammed döneminde Merînîlerle yapılan ittifak sayesinde Nasrîler varlığını sürdürmüştür. Ancak II. Muhammed'den sonra yerine gelen III. Muhammed döneminde Merînîlerle araları bozulan Nasrîler hem Mağrib hem de Hristiyanlar arasında kalmıştır. Bir de buna taht mücadelelerinin eklenmesi ile zayıflayan Nasrîler Hristiyanlarla uyum içinde yaşamak durumunda kalmıştır. Bu vesile ile zaman zaman sukûnet sağlanabildiyse de Hristiyanlar'ın Müslümanları Endülüs'ten çıkarma planları hep devam etmiştir.⁹⁶

Nasrîler'in son dönemlerinde Ebu'l-Hasan Ali b. Sa'd, oğlu Ebû Abdullah es-Sağîr XII. Muhammed, ez-Zagal olarak meşhur olan Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd arasındaki taht mücadeleleri devleti zayıflatmış, Müslümanların ellerindeki toprakların bir bir kaybedilmesine sebep olmuştur. Müslümanların Endülüs'te ellerinde kalan tek şehir olan Gırnata özellikle taht mücadeleleri ve birbirlerine karşı Hristiyanlarla iş birliği yapan emîrler yüzünden muhasara altına alınmış, şiddetli açlık ve zor şartlar altında kalan Müslümanlar can ve mal güvenliği karşılığında şehri teslim etmek zorunda kalmışlardır. Böylece Endülüs'ün son Müslüman devleti olan Nasrîler'in elinde bulunan Gırnata'nın teslimi ile sekiz asra yakın Endülüs'te kimi zaman genişleyerek kimi zaman toprak kaybederek varlığını sürdüren Müslüman toprakları tamamen elden çıkmıştır (897/1492).⁹⁷ Zorlu şartlara rağmen Nasrîler Endülüs'te 250 seneden fazla varlığını devam ettirebilmiştir. Tama-

⁹² Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelus (el-âsru'r-râbi')* (Kahire: Mektebetü'l-hancı, 1997), 38–39.

⁹³ Lisânüddin ibnül-Hatîb, *el-Lemhatü'l-bedriyye fi'd-devleti'n-Nasriyye* (Kahire: el-Matbaatü's-selefiyye, 1928), 31.

⁹⁴ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelus*, 43.

⁹⁵ İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelus*, 52–54.

⁹⁶ İsmail Yiğit, "Nasrîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/420–424.

⁹⁷ *Nübzetu'l-Asr fi Ahbâri Mulûki Benî Nasr*, thk. el-Ferîd el-Bustânî (Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, 2002), 40.

men devlet varlığını kaybeden Müslümanlar verilen sözler yerine getirilmediğinden göç ve işkencelere maruz kalmıştır.

Diğer devletlerde olduğu gibi Nasrîler de devletin yazışmaya olan ihtiyacını karşılamak için dîvânü'l-inşâ kurumuna önem vermiş, bu vazife için özellikle belagat ve fesahatte güçlü, kâtibin hâiz olması gereken vasıfları taşıyan kimseler arasından seçimine önem vermişlerdir.⁹⁸ Nasrîler'in ilk emîri Muhammed b. Yûsuf'un birçok kâtibi bulunmaktaydı. Meşhur muhaddis Ali b. Muhammed b. Ali b. Heydam er-Ru'aynî, Ebû Bekir b. Hattâb, Yûsuf b. Muhammed el-Yehsûbî gibi şahıslar Muhammed b. Yûsuf'un kâtipliğini yapmışlardır.⁹⁹ Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf (II. Muhammed el-Fakîh) döneminde (671-701/1273-1302) babasının kâtibinin oğlu Ebû Bekir b. Yûsuf el-Yehsubî, Muhammed b. Yûsuf b. Saîd el-Yehsubî'nin ikiz oğulları Hasan ve Hüseyin, Muhammed b. Âbid el-Ensârî, Muhammed b. Abdurrahmân b. el-Hakîm er-Rundî gibi kâtipler kitabet vazifesini yürütmüşlerdir.¹⁰⁰ III. Muhammed el-Mahlû' döneminde (701-708/1302-1309) fakîh, kadı Ebû Bekir b. Şibrîn, vezîr ve kâtip Ebû Abdullah b. Âsım, fakîh Ebû İshâk b. Câbir, vezir, şair Ebû Abdullah el-Levşî, Ebû Muhammed el-Hadramî, kadı Ebû Haccâc et-Tartuşî, şair Ebû Abbâs b. el-kirâk gibi edebiyatta ve çeşitli alanlarda yetişmiş şahıslar vezirin riyasetinde bulunan dîvânü'l-inşâ görevinde bulunmuşlardır.¹⁰¹ Ebû'l-Cüyûş Nasr b. Muhammed döneminde (708-713/1309-1304) Ebû'l-Hasan b. Ceyyâb tek başına kitabet görevini yerine getirmiştir.¹⁰² I. İsmâil döneminde (713-725/1314-1325) fakîh Ebû Cafer b. Safvân ve Ebu'l-Hasan b. el-Ceyyâb kâtiplik yapmıştır.¹⁰³ IV. Muhammed (725-733/1325-1333) ve I. Yûsuf (733-755/1333-1354) dönemlerinde de Hasan b. el-Ceyyâb vazifesine devam etmiştir.¹⁰⁴ V. Muhammed birinci döneminde (755-760/1354-1359) kitabet görevini meşhur tarihçi, edip, zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb (ö. 776/1374-75) ve Abdülhak b. Ebû Kâsım b. 'Atiyye icra etmiştir. Abdülhak b. Ebû Kâsım II. İsmâil (760-761/1359-1360) döneminde de kitabet görevini tek başına yürütmüştür.¹⁰⁵ VI. Muhammed dönemi (761-763/1360-1362) kâtibi vezir, şair İbn Zümrek (ö. 798/1395 [?]) idi.¹⁰⁶

Nasrîler dönemi kitabet görevine getirilen kâtiplerin çokluğu ve bu

⁹⁸ Abdülhalim Hüseyin Cedva' el-Herût, *er-resâilü'd-dîvâniyye fî memleketi Gurnâta fî asr Beni'l-Ahmer* (Ürdün: Ürdün Üniversitesi, Yüksek öğretim fakültesi, Yüksek lisans tezi, 1994), 32-33.

⁹⁹ İbnü'l-Hatîb, *el-Lemhatü'l-bedriyye*, 33.

¹⁰⁰ İbnü'l-Hatîb, *el-Lemhatü'l-bedriyye*, 40.

¹⁰¹ İbnü'l-Hatîb, *el-Lemhatü'l-bedriyye*, 51.

¹⁰² İbnü'l-Hatîb, *el-Lemhatü'l-bedriyye*, 58.

¹⁰³ İbnü'l-Hatîb, *el-Lemhatü'l-bedriyye*, 66.

¹⁰⁴ İbnü'l-Hatîb, *el-Lemhatü'l-bedriyye*, 81, 91.

¹⁰⁵ İbnü'l-Hatîb, *el-Lemhatü'l-bedriyye*, 103.

¹⁰⁶ İbnü'l-Hatîb, *el-Lemhatü'l-bedriyye*, 118.

kâtiplerin şair, edip ve önemli devlet adamları olmaları dönemin devlet kurumu olan dîvânü'l-inşâ'nın etkin bir halde kullanıldığını göstermektedir. Endülüs'te devletleşme sürecinden itibaren var olan bu kurum son Müslüman devlet olan Nasrîlerin yıkılışına kadar varlığını sürdürmüştür.

Nasrîler döneminde Merînîlerle olan ikili ilişkileri ortaya koyan şu mektubu burada zikredebiliriz:

...أما بعد حمد الله كاشف ظلمة الغما بنور صباح النعماء، ومذهب وحشة اللأواء بأنس رحمته المنشورة اللواء، الحكيم الذي لا يفتقر في إزالة الأدواء إلى واسطة الدواء ولا يفر مع اسمه الكريم في الأسماء شيء لا في الأرض ولا في السماء، متدارك نفوس المسلمين بما وهبهم من الشفاء بعد الإشفاء، فالموارد بعد الكدر ظاهرة الصفا وأنوار الاستبشار ظاهرة بعد الاختفاء، والصلاة على سيدنا ومولانا محمد رسوله خيرة الرسل وخاتم الأنبياء الذي بجاهه نسحب ملابس الاعتناء ونرد موارد الآلاء ونستظهر على الأعداء ونستشفى عند إمام الداء ونتوسل إلى الله في الإعادة من الأمور والإبداء ونرفع النداء مهما راعنا رابع فتتعرف منه إجابة الدعاء والرضا عمن له من الصحابة والقرابة والخلفاء الموفين بعهده حق الوفاء الأشداء على الكفار الرحماء الذين خلفوه في أمتهم على إيضاح الحق وحياطة الخلق وقمع الأعداء ورفع منار أوامره المتبعة على أوثق البناء فكانوا من بعده كالنجوم في الظلماء والدعاء لمقامكم الأعلى بالنصر الكريم الأنباء والصنع الوسيم الرواء والتأييد المتكفل بتمهيد الأرجاء ولا زال نصله شهير المضى في كف الفضاض وسعده مشرق الضياء في أفق العلياء وعزه ضافي الردا وشاهد عناية الله به معمل الأداء ومنار علمه قبله الأولى الاقتداء، فإننا كتبناه -كتب الله لكم دوام العافية المديدة الأفياء وعرفكم عوارف السعادة مع اتصال الأثناء- من حمراء غرناطة -حرسها الله...

Bundan sonra; üzüntü karanlığını nimetlerin sabahının ışıyla dağıtan ve sıkıntıların yalnızlığını rahmetinin yayılan sancaklarıyla gideren Allah'a hamdolsun. O öyle bir hakim ki, hastalıkları gidermek için bir ilaç aracıya ihtiyaç duymaz ve O'nun yüce adı anıldığında, yerde ve gökte hiçbir şey O'ndan kaçamaz. Müslümanların canlarına şifa bağışladıktan sonra onları iyileştiren Allah, bulanık olan kaynakları tekrar saf hale getirmiştir ve kaybolan müjdelilerin ışıkları yeniden görünür. Efendimiz ve mevlamız, peygamberlerin en hayırlısı ve sonuncusu olan Allah'ın elçisi Muhammed'e salat ve selam olsun. Onun hürmetine, Allah'ın lütuf elbiselerini giyiyor, nimet kaynaklarına ulaşıyor, düşmanlara karşı üstün geliyor, hastalıklar geldiğinde şifa buluyoruz. Allah'a, işlerimizin başlangıcında ve sonucunda O'nun yardımını niyaz ediyoruz. Her sıkıntı bizi korkuttuğunda, O'na dua ediyor ve dualarımızın kabulünü umuyoruz. Sahabelerine, O'nun akrabalarına ve O'nun verdiği ahde tam anlamıyla sadık kalan halifelere de Allah'ın rızası olsun. Onlar, kâfirlere karşı şiddetli, birbirlerine karşı merhametliyidiler. Peygamberin ümmetine, hakikati açıklamak, halkı korumak, düşmanları bastırmak ve O'nun buyruklarını sağlam temeller üzerine inşa etmek konusunda rehberlik ettiler. Onlar, Peygamberden sonra karanlıkta parlayan yıldızlar gibiydiler. Yüce makamınıza, şanlı zaferlerin güzel haberleri, mükemmel başarılar ve geniş ufukları hazırlayan ilahi yardım ile

dua ediyoruz. Kılıcın göklerin elinde parlak bir şekilde keskinliğini sürdürsün; talihi, yücelik ufuklarında ışılsın; izzeti bolca yayılsın ve Allah'ın inayetiyle başarıları her daim tanıklık etsin. İlminizin ışığı, herkesin yöneldiği bir kılavuz ve takip edilecek bir rehber olarak kalmaya devam etsin. Bu mektubu, -Allah size sürekli sağlık, uzun ömür ve gölgelik nimetler versin, size mutluluk dolu günler ihsan etsin ve bolluğu sürekli kılsın- Granada (Allah onu muhafaza etsin)'dan yazıyoruz...¹⁰⁷

SONUÇ

Hız. Peygamber'in gerek devlet liderlerine gönderdiği İslam'a davet mektupları, gerekse vali ve komutanlara gönderdiği mektuplar, verilen emânlar, bir kişiye verilen iktâlar için tutulan kayıtlar gibi belgeler, İslam devletinde yazışma kültürünün gelişmesini sağlamıştır. Bu tür resmî yazışmalar, başlangıçta bireysel bir niteliğe sahipken, Emevîler döneminde kurumsal bir yapıya kavuşmuştur. Bu kurumsal yapıda görevlendirilecek kâtipler, dil, edebiyat ve kültür alanlarında uzmanlaşmış, yetkin kişiler arasından seçilmiştir. Emevîlerden sonra, Abbasîler ve diğer İslam devletleri de bu kurumu muhafaza etmiş ve bu yapı, öneminden dolayı devletin vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir.

Emevîlerin sona ermesiyle birlikte, bu hanedan mensupları daha önce fethedilmiş ve kendilerine bağlı olarak yönetilen Endülüse göç etmişlerdir. Endülüste kurdukları devlet sistemine de dîvânü'r-resâil ya da dîvânü'l-inşâ adı verilen bu müesseseyi kurmuş ve faaliyete geçirmişlerdir. Doğu'da tecrübe ettikleri devlet nizamını Endülüste de sürdüren Emevîler, bu kurumu devletin önemli bir yapı taşı olarak kullanmışlardır. Mahremiyet ve devlet sırrı gibi özelliklerinden dolayı, dîvânü'l-inşâ devletin en kritik kurumlarından biri haline gelmiştir. Endülüste Emevîlerinin ardından, Mülûkü't-tavâif, Murabıtlar, Muvahhidler ve Nasrîler de bu kurumu korumuş ve yaşatmıştır.

Dîvânü'l-inşâda görev yapan kâtipler, dönemin hem edebiyat hem de siyaset alanlarında yetkin kişilerdi. Dolayısıyla bu kâtipler, devletin en değerli memurları olarak kabul edilmiş ve bazılarına vezirlik makamı da verilmiştir. Bu kişiler, hem kâtiplik hem de vezirlik görevini yürütmüş ve bu nedenle "zü'l-vizârateyn" unvanını almışlardır. Bu kâtiplerin kaleminden çıkan mektuplar, gerek münşeât tarzında gerekse kadim Endülü tarihini ele alan kaynaklarda yer almış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Bu eserler, tarihin yanı sıra dil ve şiir alanında da öne çıkan edebiyatçılar tarafından kaleme alındığı için edebiyat açısından da büyük bir öneme sahiptir.

¹⁰⁷ Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî, *Reyhânetü'l-küttâb*, thk. Muhammed Abdullah İnân (Kahire: Mektebetü'l-hancı, 1980), 1/318-321.

Dolayısıyla bu araştırma, hem tarih hem de edebiyat açısından önem taşıyan bu mektupların Endülüs topraklarındaki gelişimini ve bu görevi üstlenen kâtiplerin özelliklerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Sonuç olarak, dîvânü'r-resâil (dîvânü'l-inşâ) kurumu, Doğu'da olduğu gibi Endülüs'te de devletin yazışma ve arşiv gibi önemli hizmetlerinin icra edildiği yer olmuştur. Bu döneme ait mektuplar, hem tarihî hem de edebî belgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Dönemin kâtipleri arasında filozoflar, tarihçiler ve şairler bulunmaktadır. Bu nedenle, dîvânü'r-resâil (dîvânü'l-inşâ) kurumu, tarihî önemi dolayısıyla tarihçilerin, edebî önemi dolayısıyla ise edebiyatçıların ilgilenmesi gereken önemli bir alandır.

Dîvânü'l-inşâ'nın Endülüs'teki gelişimi, aynı zamanda devletin siyasi, sosyal ve kültürel yapısının da bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Emevîlerden itibaren bu kurumun kurulup gelişmesi, devletin farklı dönemlerindeki yazışma ve haberleşme ihtiyacını karşılamak amacıyla kurumsallaştırılmıştır. Bu kurumsallaşma sürecinde, özellikle kâtiplerin yetkinliği, devletin resmi işlerinin sağlıklı ve etkili bir şekilde yürütülmesini sağlamıştır. Yazışmalarda dilin etkin kullanımı, kâtiplerin eğitilmiş ve kültürlü olmaları sayesinde mümkün olmuştur. Bu nedenle, dîvânü'l-inşâ kurumunda görev yapan kâtipler, sadece devlet işlerini yürütmekle kalmamış, aynı zamanda dönemin edebiyatına da katkıda bulunmuştur.

Dîvânü'l-inşâ'nın Endülüs'teki gelişimi, kurumun mahiyeti ve önemi açısından dikkate değerdir. Kurumun gelişimi, hem devlet işlerinin yürütülmesi hem de kültürel mirasın korunması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu kurumsal yapı, Endülüs İslam devletlerinin siyasi ve kültürel gelişimine katkıda bulunmuş ve bu devletlerin idari mekanizmalarının temel taşlarından biri haline gelmiştir. Dolayısıyla, dîvânü'r-resâil kurumları, İslam devletlerinin yazılı kültürünün gelişiminde önemli bir rol oynamış ve bu miras, sonraki nesiller tarafından da benimsenmiştir.

Sonuç olarak, dîvânü'l-inşâ, Endülüs İslam devletlerinin siyasi, kültürel ve edebî gelişimini anlamak için temel kaynaklardan biridir. Bu kurumda görev alan kâtipler, yalnızca devletin resmi yazışmalarını yürütmekle kalmamış, aynı zamanda edebiyatın gelişimine de katkıda bulunmuşlardır. Bu nedenle, dîvânü'l-inşâ'nın incelenmesi, dönemin tarihi ve edebî gelişimini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Dîvânü'r-resâil kurumu, devletin yazışma ve arşivleme işlevlerinin yanı sıra edebî ve kültürel mirasın da korunmasına katkı sağlamıştır. Bu miras, günümüze kadar ulaşan mektuplar ve diğer belgelerle tarihe ve edebiyata ışık tutmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Ali b. Muhammed. *en-Nesru'l-edebî fi'l-karni'l-hâmis medâmînuhu ve eşkâluhu*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- Bâcî, Abdülmelik b. Muhammed b. Ahmed el-İşbîlî. *el-Men bi'l-imâme*. thk. Abdülhâdî et-Tâzî, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1987.
- Çiftçi, Faruk. *Endülü's'te Hilafet dönemi Edebi Çevresi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Dabbî, Ahmed b. Yahyâ b. Ahmed b. Amîre. *Buğyetu'l-Mültemis fi Tarih Ricâli Ehli'l-Endelüs*. thk. İbrahim el-Ebyarî. Kâhire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 1989.
- Dayf, Ahmed Şevkî Abdüsselâm. *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî (Asru'd-düvel ve'l-imârât el-Endelus)*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1989.
- Dayf, Ahmed Şevkî Abdüsselâm. *el-Fen ve mezâhibühû fi'n-nesri'l-'Arabî*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 10. Basım, T.y.
- Hammâde, Muhammed Mâhir. *el-Vesâik es-siyâsiyye ve'l-idâriyye fi'l-Endelus ve şimâley İfrîkiya*. Beyrut: Müessesetü'risâle, 1986.
- Harekât, İbrahim. *el-Mağrib Abra't-Tarih*. Kazablanka: Dârü'r- Reşad el-Hadise, 2000.
- Herût, Abdülhalîm Hüseyin Cedvâ. *er-resâilu'd-divâniyye fi memleketi Gırnâta fi asr Beni'l-Ahmer*, Ürdün: Ürdün Üniversitesi, Yüksek öğretim fakültesi, Yüksek lisans tezi, 1994.
- Heykel, Ahmed. *el-Edebü'l-Endelusi mine'l-fethi ilâ sukûti'l-Hilâfe*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1985.
- İbn Bessâm, Ebü'l-Hasen Ali eş-Şenterînî. *ez-Zahîre fi mehâsini ehli'l-Cezîre*. thk. İhsân Abbâs, 4 cilt. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1997.
- İbnü'l-Hatîb, Ebü Abdillâh Zül-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî. *el-Lemhatü'l-bedriyye fi'd-devleti'n-Nasriyye*. Kahire: el-Matbaatü's-selefiyye, 1928.
- İbnü'l-Hatîb, Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî. *Reyhânetü'l-küttâb*. thk. Muhammed Abdullah İnân. Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1980.
- İbn Hayyân, Ebü Mervân Hayyân b. Halef b. Hüseyin b. Hayyân b. Muhammed el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-Muktebes min enbâ'i ehli'l-Endelüs*. thk. Mahmûd Ali Mekki, Kahire: 1971.
- İbn Hayyân, Hayyân b. Halef b. Hüseyin b. Hayyân b. Muhammed b. Hayyân el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-Muktebes fi ahbâri beledi'l-Endelüs*. thk. A. Ali el-Haccî. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1965.
- İnân, Muhammed Abdullah. *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelus (el-'asru'r-râbi')*. Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1997.

- İşbîlî, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer b. Abdilazîz b. İbrâhîm el-Endelüsî el-Kurtubî. *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Lübnânî, 1982.
- Kaysî, Fâyiz 'Abdunnebî Felâh. *Edebü'r-resâil fî'l-Endelus fî'l-karnî'l-hâmis el-hicrî*. Ammân: Dâru'l-Beşîr, 1989.
- Makkarî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî et-Tilimsânî el-Fâsî. *Nefhu't-tib min ğusni'l-Endelüsü'r-ratib*. thk. İhsân Abbâs, 8 cilt. Beyrut: Dâr Sâdir, 1968.
- Mechûl. *Ahbâr mecmû'a*. thk. İbrahim el-Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Lübnânî, 1981.
- Mechûl. *Nübzetu'l-'Asr fî Ahbâri Mulûki Benî Nasr*. thk. el-Ferîd el-Bustânî, Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 2002.
- Menûnî, Muhammed b. Abdülhâdî b. Muhammed vd., *et-Târîhu'l-Endelusî min hilâli'n-nusûs*. Dârülbeyzâ: Şeriketü'n-neşr ve't-tevzî, 1991.
- Merrâküşî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İzârî. *el-Beyânü'l-muğrib*. thk. E. Lévi-Provençal, G. Colin S.. 4 cilt. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1980.
- Merrâküşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülvâhid b. Âlî et-Temîmî. *el-Mu'cib fî telhîsi ahbâri'l-Mağrib*, thk. Muhammed Saîd el-Aryan-Muhammed el-'Arabî el-'Alemî, Kâhire: Matbaatü'l-istikâme, 1949.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüis Müslümanları (Siyasi Tarih)*. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Özdemir, Mehmet. "II. Hakem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/174-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özdemir, Mehmet. "Mülûkü't-Tavâif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/552-555. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özdemir, Mehmet. "Yusuf b. Abdülmü'min", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Sülemi, Raşûd b. Muhammed b. Raşûd. *Edebü'r-resâil fî'l-Endelüs min karnî's-sâdis hatte sukût Ğırnâta enva'uhu ve itticâhâtuhu ve hasâisuhu'l-fenniyye*. Suudi Arabistan: el-Camî'atü'l-İslâmiyye, 1994.
- Yiğit, İsmail. "Nasrîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/420-424. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/120. İstanbul: TDV, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "III. Abdurrahmân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/152-155. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.